

вателя, упокорення суспільства тоталітарною державою. Попри розмаїтість імен і прізвиськ, неспівставність розміру справ (одні містять постанову про арешт і довідку про розстріл, інші — мають декілька томів) вони на загал неймовірно одноманітні, неписьменні, шаблонні в слідчих схемах та висловах, за допомогою яких останні вибудовуються. В пожовтілих палітурках — відлуння однієї на всіх, цілковито інтернаціональної, долі й одного кінця. Щоправда, очі розстріляних вухастих шістнадцятирічних фезеушників та скинутих з п'єдесталів колишніх «любимців народу» викликають різі емоції.

ВИСНОВКИ

Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні в 20–30-і рр. було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й невиправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення коренізації щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише «соціалістичної за змістом, національної за формою». Отже, в результаті лишався специфічний і дещо кострубатий «недобиток» від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денаціоналізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України вже до революції набрали суттєвих масштабів.

Уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації, не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що низка етнічних громад України стояла на межі зникнення. Таке ставлення до проблеми зберігалось аж до згортання коренізації наприкінці 30-х рр. Складається враження, ніби фундатори політики гадали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати поширення сфери використання національних мов та запровадження їх в освітню справу, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Між тим причини її знаходяться значно глибше: у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів України;

підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; запустили механізм розселяння етнічних груп й розпилення їх по території республіки. Згодом індустріалізація завершила справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі усіх етнічних груп країни (як компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво, в єдину «соціалістичну культуру».

Окремий напрямок культурної політики більшовиків становила праця по докорінній зміні побуту трудящих. По-первах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала якогось особливого побуту, а воліла жити безпосередньо в суспільстві⁶⁰², втілювалося в штучно створюваних повсюдно комунах. Комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства. Намагання більшовиків нав'язати разом з колективізацією комунарські принципи співжиття і побуту наразилися на глуху стіну відчуженості етнічних громад. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти своє право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Це був своєрідний компроміс між режимом, який усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка.

Внутрішня суперечливість і неприродність етнокультурних процесів стала визначальною прикметою етнокультурного поступу етнічних громад України впродовж 20 — першої половини 30-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі «ручного керування». Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність дійсних політичних свобод у країні, неспроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Прикметним явищем межі 20–30-х рр. стало дистанціювання офіційної культури та етноконфесійних (етносоціальних) культур, перехід останніх у «підпілля». Заповзято створювана ідеологами «великого ривка» картина масової народної підтримки та інтернаціонального єднання була примарною. Тогочасне суспільство існувало в режимі світоглядного і культурного колапсу. Мімікрія під радянський спосіб життя більшою чи меншою мірою визначала здатності громад модифікувати традиційний спосіб життя задля власного збереження. З новими правилами змушені були рахуватися навіть цигани, оскільки аргументом влади на користь «радянзації» стали репресії. Найменш податливими виявилися польська і німецька громади. Підосновою їхньої світоглядної й етнокультурної стійкості була церковна організація: католики і протестанти проявили найбільшу готовність до мучеництва за віру. Вичерпавши весь арсенал адміністративного і політичного тиску на громади, уряд з 1935 р. перейшов до масових репресій щодо поляків і німців України. Депортації стали вирішальним аргументом на користь «радянзації» інших меншин, їхнього показного переходу на засади інтернаціоналізму.

З перших кроків колективізації етнологи і мовознавці неодноразово відзначали стрімку деформацію народних традицій під впливом більшовицької соціальної і культурної практики, закликали колег фіксувати останні, допоки вони не зникли. На щастя, припущення науковців, зокрема В. Жирмунського не справилися. Тим не менш розмивання етнокультурних організмів чимдалі пришвидшувалося: свята і обрядовість суспільного значення все більше «радянїзувалися», царина ж сімейного, особистісного побуту і повсякденного життя була значно більш резистентною і залишалася осередком етнозбереження.

Етнокультурної гомогенності суспільства більшовики не домоглися ані в досліджуваний період, ані пізніше. Штучність нав'язаних ними норм і стереотипів поведінки привела до руйнування традиційного духовного світу етнічних громад, який трансформувався впродовж усієї радянської історії, але, як показали часи незалежності, зберіг могутній потенціал самовідтворення в нових історичних обставинах.

Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Омріяний комуністичний рай, що включав би специфічні етнокультурні анклавів з величезними відмінностями соціальної структури та рівня культурного розвитку, виглядав чимось утопічним. Досягнення етнокультурної гомогенності суспільства було кінцевою метою етнокультурного курсу більшовиків. У перехідний період мала бути здійснена програма так званої культурної революції, покликана якісно змінити культурний рівень народу країни.

Окреслене завдання було вкрай складним, оскільки традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя становив основу повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. опинилося в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що обумовлювалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу.

В першій половині 30-х рр. відбулося критичне пришвидшення соціально-економічних, культурних та етнонаціональних процесів, що заклало підвалини розмивання (асиміляції) окремих етнічних груп. За півтора десятиліття відбулося те, на що при еволюційному розвитку мали піти десятиліття, а то й століття. При цьому питання про існування чи ні кожного окремого етносу вирішувала не сукупність соціально-економічних, політичних, культурних тощо чинників. Воно віддавалося на відкуп певних корпоративних груп, чи навіть осіб.

У післяголодні роки гендерна політика в нацменівському селі мала суттєві відмінності від тієї, що запроваджувалася в містах. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах розбудовувалася мережа дитячих ясел та садочків. Водночас неформального розвитку набули процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік всі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює.

Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга ударниць, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно тяжкими. Не випадково чоловіки не тільки ігнорували трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху.

Новим явищем в етнічних громадах впродовж 30-х рр. стало пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць.

Наприкінці 30-х рр. держава йшла шляхом ужорсточення трудового законодавства. Держава застосовувала низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої та жіночої.

Суцільна колективізація стала реальністю і започаткувала низку епохальних зрушень у повсякденні національного села. За якихось чотири роки світ селянства змінився до невпізнанності. Часи відносно мирного співіснування патріархального і нового побуту, діаметрально протилежних зразків поведінки та ментального розколу поколінь та статей змінила епоха глобальних і особистісних катастроф. Зміни відбувалися під зовнішньо привабливими ідеологемами, послідовно впроваджувалася думка, що «радянська жінка — вільний, рівноправний член соціалістичного суспільства, активний будівничий соціалізму, велика політична сила»⁶⁰³. Влада з задоволенням констатувала, що за роки сталінських п'ятирічок армія робітниць і службовців зросла до 9,4 млн, а в колгоспах були задіяні 19 млн. жінок. Це був колосальний трудовий потенціал.

Відомості радянської преси про повсякденне життя етнічних спільнот відображали тільки одну з безкінечного числа суперечностей, що супроводжували повсякденне життя низки депресивних регіонів. Перехід до суцільної колективізації та індустріалізації, як конкретних історичних форм реалізації модернізаційного стрибка «по-радянському», що відбувався в жорстких лабетах псевдо-комуністичної доктрини, унеможлилював адекватне теоретичне осмислювання непересічних соціально-економічних процесів епохи. Вкрай складні умови співіснування декількох соціально-економічних укладів у сукупності з проголошеними відмерлими, але від того не менш життєвими рештками становості, що тісно змикалися з етнічною стратифікацією, перетворили соціальне прогнозування в Країні Рад на директивну процедуру. Оскільки керівне ядро не

тільки не знало, яким чином без шкоди державній стабільності (читай — без загрози власній владі) соціалізувати величезний надлишок суспільно небезпечного населення (за приблизними оцінками більше 10 млн куркулів, кустарів та непманів), автоматично матеріалізувалася вже апробована ідея масових репресій, як форми хірургічного «видалення» станів, які не можуть (у визначений більшовицькою державою термін) трансформуватися природним шляхом. Збереження і консервація решток дореволюційної станово-етнічної структури постімперського суспільства зіграли злий жарт саме з євреями та колись привілейованими етнічними громадами (такими, як іноземні колоністи) — вони постраждали від цієї політики найбільше. Врешті, ментальні особливості радянського суспільства надали цій суто соціальній чистці прикмет антинаціонального заходу. — Так, а не інакше, маргіналізоване селянство та робітництво в звичних стереотипах інтерпретувало складні суспільні процеси.

Окреслені суперечності на політичному рівні віднайшли свій вихід в ужорсточенні методик державного управління. Масові репресії, зокрема й за національною ознакою, добре прислужилися як суспільно-політична технологія протиприродного унормування бурхливих суспільних процесів, зменшення управлінських ризиків. Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла та обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну, наприкінці 30-х рр. склали єдине політичне ціле й були націлені на вирішення зовнішньополітичної стратегії Кремля. Тільки доволі обмежені дослідники історії можуть вважати, що політичні чистки в середовищі іноземних політемігрантів та керівництві КІ носили випадковий чи персональний характер, або підпорядковувалися меті знищення ідеологічного антиподу сталінізму — троцькізму. На часі стояла друга світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою затятістю, ніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій методами терору та шпіонажу формувалося впливове комуністичне підпілля, яке мало нарешті в ході чергової світової війни втілити мрію сталінського опонента про світову революцію. Тоталітарний режим, нехтуючи черговими колосальними жертвами, по трупах крокував до реалізації свого стратегічного завдання — перетворення партії та її закордонних філій на згуртовану бойову організацію.

Подвійні стандарти буття і мислення — певний феномен роздвоєння — охоплюють радянське суспільство зверху до низу. Як реагувала особистість та етнічні спільноти на життя в режимі стиснутої пружини, коли не можна було вголос говорити про очевидне, коли кожна ніч і день могла виявитися останньою? — Це запитання є предметом окремого наукового дослідження. На кінець 30-х рр. етнічні громади з умовно повноцінних суб'єктів політичної історії УСРР перетворилися на паріїв режиму, які існували в цинічно фальсифікованій системі координат. З одного боку, офіційні джерела та газетні шпальта кричали про братерське співробітництво народів та торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму. З іншого, — не перший рік тривали масові депортації поляків та німців, які були проголошені агентами світового фашизму.

Великий терор з його «національними» та «альбомними» справами, швидкими смертними вироками щонайменше для третини заарештованих став логіч-

ним наслідком кристалізації сталінської системи державного управління в умовах неподоланної дистанції між завданнями комуністичного будівництва та реальним висхідним рівнем соціально-економічного розвитку колишньої імперії. Політ-технологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансуючи між ідеологемами «ворожого оточення» та «внутрішньої загрози капіталістичної реставрації». Переселяючи за межі республіки цілі етнічні громади, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Попри абсурдність та цинізм «національних» операцій їхній зміст залишався невідомим широкому загалу — широка 58-ма стаття і ремарка «без права листування» камуфлювали репресії за національною ознакою.

Яким було на той час світосприйняття пересічного обивателя можна тільки здогадуватися. Втім, на якомусь етапі страх втратити життя чи волю внаслідок «неблагонадійного» національного походження перетворюється на універсальну параною радянського нацмена, де б він не був і яку посаду б не обіймав. Польські й німецькі націоналісти — як унаочнення повержених ворогів радянської влади — гнані зі стратегічних та звичайних підприємств у містах, депортовані за межі традиційних місць розселення в сільськогосподарських регіонах, були у всіх на виду. Національні райони (всі без винятку) — в уніфікованому виробничому поступі — чекають на свою чергу. Не випадково греки складають народні оповідки про те, що тільки заступництво улюблениці Й. Сталіна Паші Ангеліної вберегло їх від сумної долі менонітів. Стаханівський труд, труд до кривавого поту — єдина можливість уникнути масових депортацій. В 1938–1939 рр. всі виявляють цілковиту підтримку партії та владі, вітають закриття національних шкіл та ліквідацію національних районів.

Впродовж років більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження та страху. Не по всіх напрямках життєдіяльності досягнення цієї мети були беззастережними. Втім, у тому, що стосувалося традиційного способу життя та відтворення національних культурних цінностей та стереотипів етнокультурної поведінки режим досяг успіху. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передання культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона, звісно, не мала того потенціалу етнозбереження, що мала етнокультурна (етнорелігійна) громада. Процеси етнокультурних обмінів, асиміляції тощо могли відбуватися тепер безперешкодно, в тому сенсі, наскільки вони могли бути вільними в тоталітарній політичній системі. На шляху природних процесів асиміляції, які відбувалися у виробничій сфері та в сфері сімейно-шлюбних відносин був зламаний останній формальний бар'єр соціального характеру — етноконфесійна спільнота — громада.

¹ Макс Урьєвич Шац (Шац-Анін) — (22.06.1885, м. Фрідріхштадт (Най Рига) — 10.01.1975, Рига) — політичний, громадський діяч, юрист, науковець — дослідник історії права, культури, автор майже двохсот праць з історії права, суспільного руху, зокрема,

єврейського, літературознавства, культури, музики. Співробітничав з легальною та нелегальною соціалістичною пресою Латвії, Росії, Німеччини, України тощо. Друкувався під псевдонімами: Авинов, М-Н, Фанетти, М. Анин, М. Аладин, М. Борин, Шин, Янус, Уриель, Нал, М. Най-рин, Дитис, Руткис, Дирут, Осеков, Янус-юниор, Я-С, О-І, Осеков, Осековец, Авинов М-Н, Емша та інші.

² Марьяш Рута Максовна. Быль, явь и мечта. Книга об отце / © Copyright Марьяш Рута Максовна (rutol@latnet.lv). Обновлено: 27/01/2010. — С. 43–44.

³ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.

⁴ Наша Правда. — 1929. — 1 травня.

⁵ Зберігається в Архіві Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М.Т. Рильського НАН України.

⁶ Пістетні повідомлення про Старобудську та Ксаверівську комуни див.: Залізний. Старобудський колгосп ім. Карла Лібкнехта // Радянська Волинь. — 1930. — 1 травня.

⁷ АІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Ф 16/39. Волинський музей. Німецький колектив ім. Карла Лібкнехта при колонії Стара Буда. Монографічне обслідування. 1929–1930 рр. Машинопис з ілюстр. (фото). — С. 2.

⁸ Там само. — С. 22.

⁹ Там само. — С. 22.

¹⁰ Там само. — С. 25.

¹¹ Там само. — С. 26.

¹² Там само. — С. 27.

¹³ Там само. — С. 29.

¹⁴ Там само. — С. 36. — Колектив був переведений на статут комуни під час роботи етнологічної експедиції — 28 серпня 1929 р.

¹⁵ Там само. — С. 37, 38.

¹⁶ Там само. — С. 40.

¹⁷ Там само. — С. 41.

¹⁸ Там само. — С. 42.

¹⁹ Там само. — С. 43.

²⁰ Там само. — С. 57–60.

²¹ Там само. — С. 89.

²² Там само. — С. 92.

²³ Там само. — С. 94.

²⁴ Там само. — С. 101.

²⁵ Там само. — С. 94.

²⁶ Там само. — С. 95.

²⁷ Там само. — С. 96–97.

²⁸ Там само. — С. 97.

²⁹ Там само. — С. 98.

³⁰ Там само. — С. 105, 107.

³¹ Там само. — С. 98–99.

³² Там само. — С. 100.

³³ Для ілюстрації етнологи навели приклад: 15 липня 1929 р. комунари півдня шукали лопату, і врешті знайшли її у воді на болоті. — Див.: Там само. — С. 122.

³⁴ Там само. — С. 122.

³⁵ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

³⁶ Через розпочате влітку 1929 р. масове знищення худоби її поголів'я 1930 р. у грецьких селах знизилос до рівня післяголодних 1922–1923 рр. Наприклад, у с. Урзуф залишилося 95% коней, 7,3% волів, 85% корів, 18% овець, 30,5% свиней від рівня 1929 р. [ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 512. — Арк. 153 зв.]. Весняна та осіння сівби 1930 р. були зірвані як малопродуктивними колгоспами, так і одноосібниками. В результаті селянство, незважаючи на врожайний рік, ледве забезпечило себе продовольством на зиму.

-
- ³⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.
- ³⁸ Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. — М., 2007. — С. 252.
- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5167. — Арк. 15.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 5167, арк. 23.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 5167, арк. 61.
- ⁴² Там само. — Спр. 5167, арк. 67.
- ⁴³ Там само. — Спр. 5165, арк. 140.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 5165, арк. 141.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 5165, арк. 141.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 5165, арк. 40.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 5165, арк. 47.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 5165, арк. 79.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 5165, арк. 40.
- ⁵⁰ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.
- ⁵¹ Радянська Волинь. — 1930. — 11 червня, 5 липня.
- ⁵² Одноосібники виконали план на 50,6% по хлібу та 58% — по фуражу.
- ⁵³ Ленінський шлях (Великий Янисоль). — 1931 р. — 29 листопада.
- ⁵⁴ Ю.А. Хліб заскочив апаратників розполохом // Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.
- ⁵⁵ Л. «Знущення з громадського харчування — припинити» // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁵⁶ А.М. Спинити конвеєр бридот // Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.
- ⁵⁷ Ю. Хаджінов. Не харчування, а знущання // Ленінський шлях. — 1931. — 22 грудня.
- ⁵⁸ Можна зробитись інвалідом // Комунар степу. — 1931. — 20 вересня.
- ⁵⁹ Ке. Відвести загрозу загибелі скота // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁶⁰ Соціалістичний шлях. (Бершадь) — 1931. — 27 листопада.
- ⁶¹ Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁶² Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁶³ До права п'яницю. Соціалістичний шлях. (Бершадь) — 1931. — 3 грудня.
- ⁶⁴ Уповноважений РВК. Вісіля головніше ніж хлібозаготівля. Соціалістичний шлях. — 1931. — 3 грудня.
- ⁶⁵ Розважаються. Соціалістичний шлях. — 1931. — 20 грудня.
- ⁶⁶ Геть п'яниць з хлібозаготівельного фронту // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁷ Замість хліба самогон // Соціалістичний шлях. (Бершадь). 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁸ Бригадір. Олійник замість важливої роботи п'янствує // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁹ Щур. Не голова, а безголовля // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁷⁰ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷¹ По ленинському пути (Мангуш). — 1932. — 27 января.
- ⁷² По ленинському пути. — 1932. — 27 февраля.
- ⁷³ Отвечайте за общественное питание // По ленинскому пути. — 1932. — 27 января.; Оса. Не прозктировать — а работать// По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.; Больше ответственности за общественное питание// По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.; Где же санкм? // По ленинскому пути. — 1932. — 21 февраля.; Еще об общественном питании // По ленинскому пути. — 1932. — 2 февраля.
- ⁷⁴ М.К. Терпіти надалі такого стану неможливо // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁷⁵ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷⁶ По ленинському пути. — 1932. — 24 января.
- ⁷⁷ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷⁸ Крекотень. Ганьба відсталим // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

- ⁷⁹ Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.
- ⁸⁰ Комунар степу. — 1931. — 15 серпня.
- ⁸¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 156.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 1.
- ⁸³ Плахоткін А.І. Зрікаюсь батька // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 28.
- ⁸⁵ Еврейский вопрос: поиски ответа... — С. 251.
- ⁸⁶ Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України... — С. 250.
- ⁸⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 173–174.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5165. — Арк. 79.
- ⁸⁹ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁹⁰ Йшлося про письменність російською мовою.
- ⁹¹ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. — Х., 1930. — С. 34–51.
- ⁹² В Спартаківському (Грос-Лібентальському) районі найнижчою серед німецьких районів України був також рівень писемності чоловіків — 50,9%.
- ⁹³ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁴ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁵ Каган Н. «Протягніть нашу молодь» (3 життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша Правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁹⁶ Див. приміром: «На Різдво напився добре, прийшов уночі додому і ледве не забив її. Після того лежала вона хвора, так опухла, що нічого не бачила», «5 січня напився і почав душити її. Був би задушив, якби мала дівчина не зняла галас» і т. д.: Кати знущаються. Судити Золотаренка // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.
- Типова історія описана в статті «Нещадно покарати негідників». В ній йдеться про те, що родина Пінчуків, поклавши око на посаг Насті Семенчукової, взяли її за невістку, знущалися з неї, били під час вагітності та відразу після пологів. Врешті жінка захворіла і без медичної допомоги померла. — Див. Четвертий. Нещадно покарати негідників // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.
- ⁹⁷ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Дати ударникам крам // Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.
- ¹⁰³ Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.
- ¹⁰⁴ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ¹⁰⁵ Перо. Неприпустимо розбазарювати колгоспного хліба // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ¹⁰⁶ Колективно поле (Коларовка). — 1932. — 6 февруари.
- ¹⁰⁷ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28.
- ¹⁰⁸ 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам, 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2930. — Арк. 41.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2931. — Арк. 3.
- ¹¹⁰ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28–29.

- ¹¹¹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 45.
- ¹¹² Преступная бесхозяйственность // Ленинский путь (Путивль). — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹³ Вредителей — вон из колхоза // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁴ Бригада «Л.П». Кулацкая попытка // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁵ Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁶ Колхозник. Включились в штурмовой двенадцатидневник // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁷ Оппортунистическому отношению к пенькосдаче положить конец // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹⁸ Ч-к. Хищников под суд // Ленинский путь. — 1931. — 25 декабря.
- ¹¹⁹ Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹²⁰ Карпов разбазаривает товары // Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹²¹ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ¹²² Ленинский путь. — 1931. — 31 декабря.
- ¹²³ Коллективно поле (Коларовка). — 1932. — 11 януари.
- ¹²⁴ Ударница. Вызов // По ленинскому пути (Мангуш). — 1932. — 27 января.
- ¹²⁵ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 169–170.
- ¹²⁶ Там само. — С. 157.
- ¹²⁷ Для порівняння: на той час у великих містах Англії проживало 40% її єврейської громади, Америки — 27,3%, Німеччини — 26,7%, Польщі — 7%, СРСР — 6,5%. — Див.: Вейцблін І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. — Кременчук, Державне видавництво «Пролетар», 1930. — С. 109.
- ¹²⁸ Вейцблін І.І. Рух єврейської людності ... — С. 101.
- ¹²⁹ Там само. — С. 110.
- ¹³⁰ Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — Чернігів, 1998. — Арк. 79–80.
- ¹³¹ Вейцблін І.І. Рух єврейської людності ... — С. 137.
- ¹³² Там само. — С. 142.
- ¹³³ 3 інструкції НК РСІ СРСР // За новий побут (Ілюстрована побутова газета. Орган Всеукраїнської спілки житлової кооперації.) — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹³⁴ Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁵ О своей работе слово имеет коммуна им. Котовского // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁶ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁷ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁸ Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹³⁹ Как провести декаду подземной революции // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹⁴⁰ Б.О. За такі форми праці треба карати // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹⁴¹ Видящий. Беспощадная война разбазариванию // Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹⁴² Товариші робкори! // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4177. — Арк. 170–171.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 571. — Арк. 69.
- ¹⁴⁵ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁴⁶ Там само. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴⁷ Там само. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁴⁸ Там само. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁴⁹ Військовими гуртками охопили 10.000 осіб.
- ¹⁵⁰ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.

- ¹⁵¹ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁵² За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁵³ За мат. Єрмоленко. Дитина, як член сім'ї і товариш // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁵⁴ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁵⁵ Там само. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁵⁶ Там само.
- ¹⁵⁷ Там само. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁵⁸ Зав. ясел. Дітей Зельдовича в яслах немає, йому нічого турбуватись за ясла // Житлокооператор. — 1931. — 18 вересня.
- ¹⁵⁹ За новий побут. — 1931. — № 14. — 20 липня.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само. — 5 вересня.
- ¹⁶² Лангман. Філії Укржитлокоопнабу — на допомогу житлокоопам // За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁶³ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁶⁴ За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁶⁵ Робітник. Доки чекати // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁶⁶ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁶⁷ Санітарний мінімум для жилих приміщень // Житлокооператор. — 1931. — 28 жовтня.
- ¹⁶⁸ Ломовська. Реконструювати наш побут // Житлокооператор. — 1931. — 7 листопада.
- ¹⁶⁹ Бруцкус Б. Еврейское население под коммунистической властью. — Париж, 1928. — С. 296–297.
- ¹⁷⁰ Вейцблит И. Деражня. Современное еврейское местечко. — М.–Л., 1929.; Вейцблит І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, соціально-економічна секція. — Кременчук, 1930.
- ¹⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 190, И. 157. Еврейские народные песни, собранные Купершмидтом А., Шейниным Я., Шаргородской И., Келером Н. 1930–1948 гг. Москва, Калининдорф, Львов, Белая Церковь, Фастов, Коломия и др. Машинопись на евр., рус., укр. яз.; Ф. 190. И. 203. Ярошевич Егуша. Етнографические материалы. Рассказы, пословицы, поговорки 1938–1941 гг. Г. Одесса. Рукопись на евр. языке.
- ¹⁷² Вейцблит И. Вегн алтн ун найем штетл. — Москва; Харьков; Минск: Централер фарлаг фар ди фелкер фун ФССР, 1932. — С. 6.
- ¹⁷³ Нагадаємо, що таке ставлення до народної повсякденної мовної практики і визначення материнської мови як «жаргону» було типовим для всіх етнічних громад в окреслену історичну епоху.
- ¹⁷⁴ Сутність цього ментального конфлікту доволі прикметно унаочнилася в найбільш відомій єврейській пісні «Тум-балалайка». В ній хлопець питає дівчину: «Що може горіти та не згоряти?» (*Вос кон брєнен ун нїт ойфнєрн?*) Відповідно до юдейської традиції вона б мала відповісти: «Неопалима купина — Господь, який постав перед Мойсеєм у вигляді палаючого куща». Однак, дівчина з притаманною їй жіночою логікою відповідає так: «Любов може горіти й не сгорати». — «Провалилась ли она на экзамене или предложила парню другую жизнь, далёкую от религии? Петь “Тум-балалайку”, зная только идиш и не зная ТАНАХа, — значит не понимать её», — цілком слушно зауважує М. Гейзер. Втім, це не ефемерна «жінка», це саме життя поставило не ефемерного «хлопця», а цілий народ на роздоріжжі перед історичним дороговказом, де потрібно було обирати сучасний вектор культурного поступу.
- ¹⁷⁵ Прикладом може слугувати містечко Сиротин. У 1923–24 рр. тут мешкала 181 єврейська родина, з них 32 відносилися до ремісників та кустарів, 32 — торговців, решта —

117 сімей — віднесли жартома до членів «Воздухотреста». «Мы пашем воздух и пожинаем ветер... Хватаемся за всё. Не на чем хоть грош заработать», — казали вони про себе. — Див.: Михазль Гейзер. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁷⁶ Загалом згідно з переписом 1926 р. в СРСР мешкало 2 672 тис. євреїв, з них — 60,3% припадало на українську громаду, 15,7% жили в Білорусі, 24% — на решті території СРСР. В УСРР євреями під час загальносоюзного перепису назвалися 1 574,4 тис. громадян (5,4% від загального населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади мешкало на Правобережжі і в Степу (з яких 43,4% — на Правобережжі). [Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 20, 27–29.] Єврейська громада УСРР мала високий показник урбанізації: жителями міст були майже $\frac{4}{5}$ євреїв. На $\frac{1}{3}$ вони були задіяні в дрібній промисловості, третина займалася торгівлею, 16,9% були службовцями. Сумарна частка ремісників і торговців визначала дрібнобуржуазне обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду. Самодіяльні серед єврейства на $\frac{1}{4}$ склалися з одинаків, трохи менше 20% — з хазяїв та членів їхніх родин, на $\frac{1}{3}$ — з осіб найманої праці, 7,3% — безробітних [див.: Воронко О.Г. Развитие этнодемографических процессов и формирования социальной структуры общества в Украине 20-х гг. XX ст.: Дис. ... канд. ист. наук. — Чернівці, 1998. — Арк. 126–127]. Величезну частку єврейської громади складали міські дрібнобуржуазні та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. За спільною думкою радянських ідеологів завдання влади полягало в «... своєчасному виводі євреїв з містечкового «Єгипта»» [див.: Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. — М., 1934. — С. 156–157.]

¹⁷⁷ Горбань В. Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — К., 1994. — С. 42–43.

¹⁷⁸ Згідно з дослідженням В. Подгаєцького, в 1923 р. містечка (визначені ним як міста сільськогосподарсько-адміністративного типу) становили другу (за чисельністю самодіяльного населення) групу міст УСРР. Особливістю містечок було специфічне співвідношення соціальних шарів у міській економіці. Робітники становили менше $\frac{1}{5}$ населення міста (з них лише половина була задіяна в державному секторі економіки), $\frac{1}{4}$ частка населення займалася сільськогосподарським виробництвом (тобто переважна частка городян виживала за рахунок обробки городів), а сумарна частка господарів перевищувала кількість робітників і службовців. — Див.: Подгаєцкий В.В. Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Монография. — Днепропетровск., 1994. — С. 119. — Проблема забезпечення економічного відтворення містечок як поселень міського, а не сільського типу виходила за рамки проблем лише єврейської людності внаслідок їхньої великої питомої ваги серед поселень міського типу. Проте саме в єврейському середовищі названа проблема набрала великої політичної й суспільної ваги.

¹⁷⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 56.

¹⁸⁰ Мац Д. Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті. — 1932. — 12 серпня.

¹⁸¹ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁸² В 1926 р. єврейський пролетаріат нараховував 40 149 осіб, задіяних у традиційно єврейських виробництвах (текстильний, швейний та шкіряний галузях) — показник, відверто кажучи непоказний. Втім, це була найбільша в СРСР когорта. В Білорусі євреями були 10 639 промислових робітників, Москві — 3 768, Ленінграді — 3 692. — Див.: Baron Salo. W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — NY.: Schockenbooks, 1987. — p. 214.

¹⁸³ Там само. — p. 215.

¹⁸⁴ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

- ¹⁸⁵ Згідно з тогочасними дослідженнями вони складали 5–7% обстежених містечок.
- ¹⁸⁶ Школьникова Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ Михаэль Гейзер. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...
- ¹⁸⁹ Там само.
- ¹⁹⁰ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 59.
- ¹⁹¹ Вісті. — 1932. — 18 січня.
- ¹⁹² Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ¹⁹³ Там само.
- ¹⁹⁴ Там само. — 28 лютого.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 12.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁹⁷ Там само.
- ¹⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 15.
- ¹⁹⁹ Там само. — Арк. 14.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 15.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 16.
- ²⁰² Негайно припинити розбазарювання промтоварів, призначених на стимулювання хлібозаготівель. Товари «морозять» в сільських кооперативах // Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ²⁰³ Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁴ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ²⁰⁵ Приозівський пролетар. — 1932. — 17 березня.
- ²⁰⁶ Там само. — 24 березня.
- ²⁰⁷ Глаз. «Дадуть — посіємо» // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁸ Кор. Мобілізуємо внутрішні ресурси // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²⁰⁹ Допомогти відсталим колгоспам // Приозівський пролетар. — 1932. — 18 березня.
- ²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 590. — Арк. 56 зв.
- ²¹¹ Отримали назву від прізвищ лідерів: Бінатова — виключеного з партії в 1928 р. «за опозицію» й Тахтамишева — червоного командира, героя громадянської війни.
- ²¹² Очевидно, мається на увазі 1921 р. — час спроби відродження національної організації греків Приазов'я.
- ²¹³ ДАДО. — Ф. Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 7 зв.
- ²¹⁴ ДАДО. — Ф. Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 1–2, 5–9.
- ²¹⁵ ДАДО. — Ф. Р. 835. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 7–8. — У 1932 р. матеріалів звинувачення явно не вистачило для об'ємної справи про грецьку контрреволюційну організацію, проте характерні вислови свідчили, що це було лише справою часу. Через п'ять років у аналогічних висловлюваннях така справа була сфабрикована органами НКВС. Процес над «Грецькою повстанською контрреволюційною шпигунською організацією» був використаний для фізичного знищення як осіб, причетних до здійснення «грецизації» в УСРР, так і пересічних етнічних греків.
- ²¹⁶ Приазовський пролетар. — 1932. — 24 березня.
- ²¹⁷ Червоний степ. (Орган партосередку, робіткому та дирекції Калініндорфської МТС). — 1932. — 11 квітня.
- ²¹⁸ Там само. — 21 квітня.
- ²¹⁹ Там само. — 9 травня.
- ²²⁰ Там само. — 29 квітня.
- ²²¹ Вісті. — 1932. — 29 липня.

- ²²² Колективний кореспондент «Вістей» — редакція «Правда Барвінківщини». Уповноважений РВК — організатор куркульського саботажу // Вісті. — 1932. — 12 серпня.
- ²²³ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 32.
- ²²⁵ Там само. — Арк. 39.
- ²²⁶ Там само. — Арк. 61.
- ²²⁷ Там само. — Арк. 80.
- ²²⁸ Там само. — Арк. 101.
- ²²⁹ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ²³⁰ Там само.
- ²³¹ Там само. — 6 листопада.
- ²³² Гітлянський А. Перший національний // Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ²³³ Вісті. — 1932. — 15 жовтня.
- ²³⁴ Там само. — 5 листопада.
- ²³⁵ Там само. — 20 жовтня.
- ²³⁶ Там само. — 2 листопада.
- ²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 112. — 22 листопада репресії проти переважної більшості були скасовані, серед покараних лишилися сс. Адамовка, Рад.-Болярка, Кошелевка, Березова-Гать, Лиски й Пулин-укр.
- ²³⁸ Вісті. — 1932. — 2 січня.
- ²³⁹ Отож, менше двох років пішло на те, щоб Старо-Будська комуна з взірця для селянства Житомирщини перетворилася на осередок куркульського опору.
- ²⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 113.
- ²⁴¹ Таким чином поступили 15 господарств у Мартинівці та інших селах.
- ²⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 128.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 163–166.
- ²⁴⁴ Там само. — Арк. 166–167.
- ²⁴⁵ Там само. — Арк. 168.
- ²⁴⁶ Там само. — Арк. 173.
- ²⁴⁷ Вісті. — 1932. — 2 грудня.
- ²⁴⁸ Там само. — 27 січня.
- ²⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6161. — Арк. 10–11.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 14.
- ²⁵¹ Там само. — Арк. 21.
- ²⁵² Там само.
- ²⁵³ Там само. — Арк. 23.
- ²⁵⁴ Там само.
- ²⁵⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 176–179.
- ²⁵⁶ Ефименко Г. «Украинский национализм — главная опасность для Кремля в 1933 году, или настоящая цель приезда Постышева в Украину» // Зеркало недели. — 2003. — № 16. — 24–29 апреля.
- ²⁵⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 185.
- ²⁵⁸ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 186–187.
- ²⁵⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 189.
- ²⁶⁰ За темпи. (Додаток до райгазети «ДК», — Молочанське). — 1933. — 20 березня.
- ²⁶¹ За темпи. — 1933. — 20 березня.
- ²⁶² Вперед. — 1933. — 8 марта.

- ²⁶³ За темпи. — 1933. — 10 березня.
- ²⁶⁴ Там само. — 20 березня.
- ²⁶⁵ На борьбу за высокий урожай (Однодневная листовка газеты «Вперед») — 1933. — 6 июня.
- ²⁶⁶ Там само.
- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Поликарпов. Правление артели не видит лодырей // На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁶⁹ Мегильбей. Арт. «Новый мир» не соревнуется в борьбе за высокий урожай // На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁷⁰ На борьбу за высокий урожай. — 1933. — 6 июня.
- ²⁷¹ Вперед. (Ст.-Карань). — 1933. — 4 липня.
- ²⁷² Беспощадно карать расхитителей социалистических полей // Вперед. — 1933. — 12 липня.
- ²⁷³ Звіряче вбивство піонера Сліпка // За темпи. — 1933. — 24 липня.
- ²⁷⁴ Вперед. — 1933. — 29 липня.
- ²⁷⁵ За вредительство и хищение к расстрелу // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁶ Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁷ Г.Б. Один стар, другой мал — работают ударно // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁸ Голод и разорение масс — спутники германского фашизма. Потребление хлеба падает // Вперед. — 1933. — 5 серпня.
- ²⁷⁹ Ответ колхозников-немцев артели «К.Либкнехт» на клевету и ложь гитлеровских фашистов // Вперед. — 1933. — 21 августа.
- ²⁸⁰ Вперед. — 1933. — 11 сентября.
- ²⁸¹ Там само. — 17 сентября.
- ²⁸² Д-а. «Не являйся в степь — убью!» // Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸³ Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸⁴ Вперед. (Ст.-Карань) — 1933. — 29 сентября.
- ²⁸⁵ Свой. Почему вы спите? // Вперед. — 1933. — 1 октября.
- ²⁸⁶ Зимба. В бригаде прорыв // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ²⁸⁷ Ант. Челпанов, Ив. Грымко. Ремонт школы — в текущих делах... // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ²⁸⁸ Взяться за быт школ // Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁸⁹ Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁹⁰ Громов. Вы — Деменков и Кадников, нарушаете решение партии // Вперед. — 1933. — 27 сентября.
- ²⁹¹ Див., приміром: Черман Н., Румянцева А. Инвентарь «хранят» под снегом // Вперед. — 1933. — 26 декабря.
- ²⁹² Для ілюстрації: «Заместитель же Изотова, Солодьева активно защищала кулаков, выдавала раскулаченным бедняцкие справки, за что брала взятки. С кулачки Бондаревой Веры взяла за справку: барахла, обуви, рыбу и курей на 100 руб. Раскулаченным — кулакам Ермолаевым: Егору, Григорию, Василию и Николаю выдала бедняцкие справки, с которыми по ночам пьянствовала.
- При обыске у Солодьева обнаружено заготовленных бланков с печатями, где она изготовляла справки, которые писала ее дочь, окончившая семилетку, и подделывала подпись секретаря с-совета». — А.М. Привлекаются к уголовной ответственности // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ²⁹³ К. Фодлаш. Чистка партии поднимает ударничество. На решения пленумов отвечают взятием конкретных обязательств // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ²⁹⁴ Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ²⁹⁵ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим рай-внуторга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.

- ²⁹⁶ Там само.
- ²⁹⁷ Розгорнути мережу побутових закладів // За новий побут. — 1932. — 15 березня.
- ²⁹⁸ Архітектор Ю. Резніков. Добру меблю — робітничому житлу // За новий побут. — 1932. — 30 червня.
- ²⁹⁹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰⁰ Ціна номера газети — 5 коп.
- ³⁰¹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰² Репертуар Єврейського драматичного театру.
- ³⁰³ Зимовий сезон єврейського драматичного театру // Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁰⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 171.
- ³⁰⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі ... — С. 172.
- ³⁰⁶ Рішуче перебудувати роботу промартілей // Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ³⁰⁷ Вісті. — 1932. — 20 жовтня.
- ³⁰⁸ Там само. — 6 жовтня.
- ³⁰⁹ Там само.
- ³¹⁰ Вісті. — 1932. — 20 листопада.
- ³¹¹ Там само. — 3 жовтня.
- ³¹² Там само. — 2 вересня.
- ³¹³ Там само.
- ³¹⁴ Тут явне підтасовування фактів, оскільки декількома рядками раніше в інформаційній записці до ЦК КП(б)У йдеться про те, що група розкрита в лютому 1933 р.
- ³¹⁵ «...На классной доске вырезали мужской и женский половые органы. Эта доска в таком виде стояла долгое время, и никто на это не обращал внимания». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 65.
- ³¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 65.
- ³¹⁷ Там само. — Арк. 67.
- ³¹⁸ Правда. — 1935. — 16 сентября; За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.
- ³¹⁹ Бор. Гарячий. «Чиновники» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²⁰ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²¹ Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²² Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²³ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³²⁴ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³²⁵ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³²⁶ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.
- ³²⁷ Нема боротьби за цінність трудовня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.
- ³²⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.
- ³²⁹ Там само. — 30 серпня.
- ³³⁰ Федоренко. Беріть приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.
- ³³¹ І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.
- ³³² За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³³³ Алимова. Когда великая сила в действии // Вперед. — 1934. — 7 августа.
- ³³⁴ Вперед. — 1934. — 3 августа.

- ³³⁵ Караманиц. У Хазнаферова — ясли не в почете // Вперед. — 1934. — 3 августа.
- ³³⁶ Колгоспник. Не ясла, а розподільник // Ленінський шлях. — 1935. — 1 серпня.
- ³³⁷ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.
- ³³⁸ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.
- ³³⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁰ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴¹ Ясно світить лампочка Ільча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴² Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴³ Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁴ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁵ А. Хмара. Серйозно взятись за протруювання посів матеріалу // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁶ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁷ Обридько. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.
- ³⁴⁸ Вперед. — 1934. — 5 серпня.
- ³⁴⁹ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.
- ³⁵⁰ Більша частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими пересічно на 20 коп. за кілограм.
- ³⁵¹ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.
- ³⁵² Там само. — 1 жовтня.
- ³⁵³ Мілевська. Життя стає все кращим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.
- ³⁵⁴ С.П. Торгівля м'ясом без карток // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³⁵⁵ Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.
- ³⁵⁶ Пергамнік. Хата ролільня // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 4 жовтня.
- ³⁵⁷ С.П. Мархлевський дитячий санаторій // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 22 вересня.
- ³⁵⁸ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 52.
- ³⁵⁹ За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.
- ³⁶⁰ «В основу правил поведінки учнів покласти суворе й свідоме додержання дисципліни, ввічливе ставлення до викладачів, товаришів і старших, прищеплення культурних навиків, дбайливе ставлення до шкільного і громадського майна, а також заходи рішучої боротьби з виявами хуліганства і антигромадськими вчинками серед дітей» (3 постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)) // За більшовицький наступ. — 1935. — 10 вересня.
- ³⁶¹ Хамайко. Ми виконаємо постанову партії про школу. Ходорівка. Н.С. Школа // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ³⁶² П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 29 вересня.
- ³⁶³ В. Сачли. На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 септемари.
- ³⁶⁴ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 18 серпня.
- ³⁶⁵ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 27 вересня.
- ³⁶⁶ Там само. — 4 жовтня.
- ³⁶⁷ Два на район // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 23 червня. — Зважаючи на те, що формою звітності за знищених ховрахів були шкурки тваринок, зідрані ними власноруч, важко уявити ментальність цих доблесних вояків зі шкідниками.
- ³⁶⁸ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 3 серпня.
- ³⁶⁹ Там само. — 18 серпня.
- ³⁷⁰ М. Комісар. Запити збільшились, а одягу немає // Ленінський шлях. — 1935. — 18 серпня.

- ³⁷¹ Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ³⁷² Чех Грицько. Мій баланс // Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ³⁷³ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ³⁷⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня. З 64 орденоносців Дніпропетровщини тільки 4 мали німецькі прізвища.
- ³⁷⁵ Мокштадт. Стаханівський день в колгоспі // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ³⁷⁶ Ломоносов. Обезболювання пологів // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ³⁷⁷ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко.
- ³⁷⁸ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ³⁷⁹ Там само.
- ³⁸⁰ Там само. — 11 січня.
- ³⁸¹ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоево). — 1936. — 29 февруари.
- ³⁸² Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.
- ³⁸³ Для порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 8 березня.
- ³⁸⁴ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. З постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 11 березня.
- ³⁸⁵ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 17 квітня.
- ³⁸⁶ Юрченко. Гарні харчі — в поле // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 18 липня.
- ³⁸⁷ Голова правління колгоспу «Роте Фане» Зудерман. Звіт німецького колгоспу «Роте Фане» т. Хатасвичу // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ³⁸⁸ Кулак нищить колгоспне майно // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ³⁸⁹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 22 липня.
- ³⁹⁰ Там само. — 2 жовтня.
- ³⁹¹ Там само. — 11 жовтня.
- ³⁹² В. Не дати зараз розповсюджуватись // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 2 жовтня.
- ³⁹³ Фуклев, Стоянов П. Говорят работниците по просветата // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁴ Михайлова. Всека жена трябва да има не по-малко от 5 деца // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁵ Ейсмонт. Виховання на виворот // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ³⁹⁶ Коева Мария Ив. На майката-вдовица не е отделено внимание // Комунар (Благоево). — 1936. — 11 юни.
- ³⁹⁷ Издательство над жената-колхозничка // Комунар (Благоево). — 1936. — 24 август.
- ³⁹⁸ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ³⁹⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 3 червня.
- ⁴⁰⁰ С.-Петрушенко. Дискредитують, опльовують стахановців // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 13 вересня.
- ⁴⁰¹ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 11 жовтня.
- ⁴⁰² Діно Г. Конверсію закінчили // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰³ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰⁴ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 15 жовтня.
- ⁴⁰⁵ П.В. Сичіков. Моя радість // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.

- ⁴⁰⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 28 вересня, 11 жовтня.
- ⁴⁰⁷ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 24 грудня.
- ⁴⁰⁸ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 155.
- ⁴⁰⁹ Там само. — С. 156.
- ⁴¹⁰ Октябрь. — 1935. — 3 января.
- ⁴¹¹ Там само. — 4 января.
- ⁴¹² Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹³ Октябрь. — 1935. — 10 декабря.
- ⁴¹⁴ Цит. за: Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹⁵ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁴¹⁶ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ⁴¹⁷ Там само. — 1936. — 16 апреля.
- ⁴¹⁸ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ⁴¹⁹ Там само. — 1936. — 6 июля.
- ⁴²⁰ Шива — траур по покойнице.
- ⁴²¹ Меламуд Х. Хашеватские рассказы. — К., 1984. — С. 30–31.
- ⁴²² Комсомолец Нохим Левін з Шацька в 1936 р. влаштував тиху хупу. — Див.: Хупа — еврейская традиционная свадьба // Октябрь. — 1936. — 21 марта.
- ⁴²³ Кульбак М. Зелменяне... — С. 65.
- ⁴²⁴ Мін'ян — десять чоловік, які збираються для здійснення молитви.
- ⁴²⁵ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 1 апреля.
- ⁴²⁶ Там само. — 10 апреля.
- ⁴²⁷ Октябрь. — 1935. — 3 октября.
- ⁴²⁸ Там само. — 1936. — 4 октября.
- ⁴²⁹ Дер Кустар. — 1935. — 11 апреля.
- ⁴³⁰ Октябрь. — 1936. — 30 сентября; Октябрь. — 1938. — 27 октября.
- ⁴³¹ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.
- ⁴³² Там само. — 27 сентября.
- ⁴³³ Там само. — 21 марта.
- ⁴³⁴ Кульбак М. Зелменяне... — С. 81.
- ⁴³⁵ Октябрь. — 1936. — 15 июля.
- ⁴³⁶ Октябрь. — 1936. — 8 апреля, 21 августа, 9 сентября.
- ⁴³⁷ Кульбак М. Зелменяне... — С. 73.
- ⁴³⁸ Октябрь. — 1936. — 22 ноября.
- ⁴³⁹ Там само. — 30 декабря.
- ⁴⁴⁰ Войналович О. О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; Її ж. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрата педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.
- ⁴⁴¹ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 123–125.
- ⁴⁴² Див., напр.: Pełoński A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2002. — S. 217–235, 268–299.

- ⁴⁴³ Хаустов В. Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — С. 12.
- ⁴⁴⁴ Там само.
- ⁴⁴⁵ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 314.
- ⁴⁴⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1934. — С. 120.
- ⁴⁴⁷ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 141.
- ⁴⁴⁸ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — S. 215–216.
- ⁴⁴⁹ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. — К.: Наукова думка, 1994.
- ⁴⁵⁰ Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 72.
- ⁴⁵¹ Там само.
- ⁴⁵² Там само. — С. 73.
- ⁴⁵³ Там само. — С. 73.
- ⁴⁵⁴ Там само. — С. 77.
- ⁴⁵⁵ Там само. — С. 76.
- ⁴⁵⁶ Там само. — С. 77.
- ⁴⁵⁷ Там само. — С. 79–80.
- ⁴⁵⁸ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.
- ⁴⁵⁹ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 81.
- ⁴⁶⁰ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 85.
- ⁴⁶¹ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.
- ⁴⁶² Там само. — С. 116.
- ⁴⁶³ Цит. за: Сирота О.І. Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 221.
- ⁴⁶⁴ Наталка Дукина. «На добрий спомин...». — Х., 2002. — С. 97–98.
- ⁴⁶⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 130.
- ⁴⁶⁶ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 55–56.
- ⁴⁶⁷ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006. — С. 70. — За іншими даними — було виселено 69 283 особи (див.: Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 79).
- ⁴⁶⁸ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 164.
- ⁴⁶⁹ Ленінський шлях (В.-Янисоль). — 1939. — 10 січня.
- ⁴⁷⁰ Замороженные плоды и ягоды // Вперед. — 1938. — 29 января.
- ⁴⁷¹ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 27 грудня; Комуніст. — 1937. — 28 грудня.
- ⁴⁷² Амелин В. Колхоз стал неузнаваемым // Вперед. — 1938. — 11 сентября.
- ⁴⁷³ Там само.
- ⁴⁷⁴ Культурбота на севе в колхозе «Парижская коммуна» // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁷⁵ Семенов С. Культурбота на севе в колхозе «Парижская Коммуна» // Вперед. — 1938. — 26 марта.
- ⁴⁷⁶ Клянемся вырасти достойной сменой // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

- ⁴⁷⁷ Так, на 12 квітня 1938 р. Е. Лішке вже заробила 183 трудовні, Челахова — 171. —
Вундер. О. Стахановской работой встречаем день выборов // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁷⁸ Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁷⁹ Стахановцы учебы // Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁴⁸⁰ П. Козлитин. Не готовы к севу огородных культур // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸¹ Христенко. Когда мы будем иметь отделение сельПО? // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸² Вперед. — 1938. — 16 августа.
- ⁴⁸³ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁴⁸⁴ Там само.
- ⁴⁸⁵ Курчки. Возмутительные факты // Вперед. — 1938. — 27 ноября.
- ⁴⁸⁶ Савченко А. Решительно покончить с отставанием // Социалистическая победа. — 1939. — 10 мая.
- ⁴⁸⁷ Социалистическая победа. — 1939. — 12 июля.
- ⁴⁸⁸ Топалов. Улучшить бытовые условия // Вперед. — 1938. — 25 июля.
- ⁴⁸⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 220.
- ⁴⁹⁰ Вперед. — 1938. — 2 лютого.
- ⁴⁹¹ Не заботятся о студентах // Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁴⁹² В 1939 р. тільки в Старокаранському районі діяли 7 фельдшерсько-акушерських пунктів, 3 родильних будинки, 5 дитячих ясел, 4 дитячих садка, 27 сезонних дитячих ясел.
- ⁴⁹³ Соціалістична перемога. — 1939. — 28 січня.
- ⁴⁹⁴ Там само. — 1 лютого.
- ⁴⁹⁵ Там само. — 10 лютого.
- ⁴⁹⁶ Там само. — 1 лютого.
- ⁴⁹⁷ Там само. — 10 лютого.
- ⁴⁹⁸ Там само.
- ⁴⁹⁹ Доклад участника Всесоюзной сельскохозяйственной выставки о поездке в Москву депутата Верховного совета СССР, дважды орденоносца Прасковьи Никитичны Ангелиной // Социалистическая победа. — 1939. — 20 августа.
- ⁵⁰⁰ Якубова Л. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Випуск 4. — Кн. 2. — С. 12–20.
- ⁵⁰¹ Вперед. — 1939. — 4 апреля.
- ⁵⁰² Социалистическая победа. — 1939. — 18 сентября.
- ⁵⁰³ Вперед. — 1939. — 2 февраля.
- ⁵⁰⁴ Соціалістична перемога. — 1939. — 8 квітня.
- ⁵⁰⁵ Там само.
- ⁵⁰⁶ Социалистическая победа. — 1939. — 16 июня.
- ⁵⁰⁷ Вперед. — 1939. — 8 марта.
- ⁵⁰⁸ Ленінський шлях. — 1939. — 30 липня.
- ⁵⁰⁹ Там само. — 16 серпня.
- ⁵¹⁰ Вперед. — 1939. — 14 февраля.
- ⁵¹¹ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.
- ⁵¹² Там само.
- ⁵¹³ Там само. — 11 июля.
- ⁵¹⁴ На той час це були великі гроші, номер районної газети, приміром, пересічно коштував 5 коп. З 2 лютого 1938 р. послуги поштового перевodu становила 30 коп. для перевodu до 25 руб., 50 коп. — до 50 руб. (див.: Вперед. — 1938. — 21 февраля). Отож, запит на такого роду «послуги» був високим.
- ⁵¹⁵ Красная звезда. — 1939. — 14 февраля.
- ⁵¹⁶ Красная Звезда (Чугуев). — 1939. — 1 января.

- ⁵¹⁷ Василий Паращевин. Неправильный поступок матери // Вперед. — 1939. — 29 января.
- ⁵¹⁸ Вперед. — 1939. — 12 апреля.
- ⁵¹⁹ Зимба Ф. Нет хорошей трудовой дисциплины // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁵²⁰ Див.: Не записал ни одного трудодня. Халатность весовщика Штангей // Вперед. — 1938. — 25 июля.
- ⁵²¹ Кабинеты есть, а людей в них нет // Вперед. — 1938. — 27 июля.
- ⁵²² Нет культурных развлечений для учеников / Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁵²³ К.П. Конференция воинствующих безбожников // Вперед. — 1938. — 21 февраля.
- ⁵²⁴ Полторак. Олимпиада художественной самодеятельности // Вперед. — 1938. — 14 сентября.
- ⁵²⁵ Скоро новый год, скоро елка! // Вперед. — 1938. — 28 декабря.
- ⁵²⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 237.
- ⁵²⁷ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х.: Основа, 1997. — С. 85.
- ⁵²⁸ Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. — Х.: Держвидав, 1929. — С. 11.
- ⁵²⁹ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1939. — 18 травня.
- ⁵³⁰ Колгоспна правда. — 1939. — 17 червня.
- ⁵³¹ Шарібжанов Рінат Вялійович. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. — Харків, 2008. — С. 16.
- ⁵³² Там само. — С. 18–19.
- ⁵³³ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 7 ноября.
- ⁵³⁴ Красная звезда (Чугуев). — 1939. — 16 февраля.
- ⁵³⁵ Для порівняння — в 1932 р. — 250 тис.
- ⁵³⁶ Красная звезда. — 1939. — 18 февраля.
- ⁵³⁷ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.
- ⁵³⁸ Красная звезда. — 1939. — 18 июля.
- ⁵³⁹ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.
- ⁵⁴⁰ Туданов И.Л. Обязательство перевыполняют // Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 11 октября.
- ⁵⁴¹ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 11 октября.
- ⁵⁴² Там само. — 18 октября.
- ⁵⁴³ Октябрь. — 1937. — 27 октября
- ⁵⁴⁴ Цит. за: Иоффе Э. К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.
- ⁵⁴⁵ Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁵⁴⁶ Алпатов В.М. Мэпп, мэппизм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 6.
- ⁵⁴⁷ Там само. — С. 7.
- ⁵⁴⁸ Иваница Ф.С. Ребята пишут грамотно // Вперед. — 1938. — 21 октября.
- ⁵⁴⁹ Иваница Ф.С. Итоги первой четверти учебного года // Вперед. — 1938. — 3 декабря.
- ⁵⁵⁰ Лисогор. Постановление Старокаранского райпарткома от 12 августа 1938 года // Вперед. — 1938. — 13 августа.
- ⁵⁵¹ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1931. — 14 января.
- ⁵⁵² Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁵⁵³ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В.П. Лациба (кер.), В.Ю. Васильєв, К.В. Завальнюк, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур, О.К. Струкевич та ін. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — Кн. 1. — С. 46–47.

⁵⁵⁴ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». — Див.: Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

⁵⁵⁵ Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 25.

⁵⁵⁶ Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁵⁵⁷ Цит. за: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁵⁵⁸ Там само. — С. 17.

⁵⁵⁹ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 54.

⁵⁶⁰ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁵⁶¹ Там само. — С. 201.

⁵⁶² Там само. — С. 211.

⁵⁶³ Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України / Ін-т історії України НАН України. — К., 1997. — С. 143.

⁵⁶⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. — Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб

⁵⁶⁵ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1939. — 26 декабря.

⁵⁶⁶ Охотин Н., Рогинский А. (Москва) Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 37.

⁵⁶⁷ Там само. — С. 34.

⁵⁶⁸ Там само. — С. 45.

⁵⁶⁹ Там само. — С. 46.

⁵⁷⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 214.

⁵⁷¹ Там само.

⁵⁷² Нікольський В.М. Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.

⁵⁷³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.

⁵⁷⁴ Дружина Афанасія Івановича Дивіджієва — до 1932 р. — член ЦКНМ при ВУЦВК УСРР, в 1933 р. — заступник редактора болгарської газети «Колективіст», з 1934 р. — заступник голови «Укрпромліспілки» в м. Київ, з квітня 1937 р. — на посаді товарознавця. Заарештований 4 березня 1938 р. Рішенням Тройки при Київському облуправлінні НКВС УСРР від 1 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу. 7 жовтня 1938 р. присуд виконаний.

⁵⁷⁵ Описане майно: піаніно, письмовий стіл, книжкова шафа, диван. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263, 36189 ф.п.

⁵⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36189 ф.п. — Арк. 5.

⁵⁷⁷ До кола її обов'язків входило відстеження поточної інформації в листуванні з національними адміністративно-територіальними одиницями та ОБНМ та підготовка оглядових матеріалів для засідань ЦКНМ.

- ⁵⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36444 ф.п. — Арк. 2.
- ⁵⁷⁹ Там само. — Арк. 9.
- ⁵⁸⁰ Там само. — Арк. 10.
- ⁵⁸¹ Там само. — Арк. 14.
- ⁵⁸² Там само. — Арк. 16.
- ⁵⁸³ Там само. — Арк. 26.
- ⁵⁸⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.
- ⁵⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п., т. 1. — Арк. 108.
- ⁵⁸⁶ Там само, т. IV. — Арк. 152–154.
- ⁵⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Арк. 6. — У майновій справі названа інша адреса: вул. Саксаганського 65, кв. 16.
- ⁵⁸⁸ Там само. — Т. 1. — Арк. 7.
- ⁵⁸⁹ Там само. — Арк. 8.
- ⁵⁹⁰ Там само. — Арк. 11.
- ⁵⁹¹ Там само. — Арк. 6, 11–12.
- ⁵⁹² Там само. — Арк. 29–50.
- ⁵⁹³ Там само. — Арк. 16.
- ⁵⁹⁴ Там само. — Арк. 17–28.
- ⁵⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 3. — Опис майна сім'ї Урбах, які мешкали в м. Києві по вул. Саксаганського № 65, кв. 16 в 1937 г., включав: «пианино, зеркальный шифоньер красного дерева, буфет, трельяж, книжный шкаф, стол обеденный, стол письменный, стулья дубовые 6 шт., кровать никелированная с матрасом пружинным, кровать на сетке, ковры два размером 2х1,5 и 2х3, одеяла верблюжьи 2 шт., одеяло ватное одно, подушки пуховые 3 шт., книги (большая совет. энциклопедия, Малая сов. Энциклопедия, собрание сочинений В.И. Ленина, собрание сочинений М. Горького, собрание сочинений Л.Н. Толстого, Лермонтова, Пушкина и др. художественная литература), простыни льняные — 8 шт., скатерти — 3 шт., пальто дамское два (осеннее и летнее), кожа на пальто, пальто мужское, одеяла тканевые — четыре шт., кухонная посуда и разная домашняя утварь, постельные вещи, белье, патефон, кушетка дермантин». Додатково в майновій справі перелічувалися «столик ломберный, пальто дамское летнее бостонское р. 54, пальто мужское, зимнее, драп-моль с котиковым воротником, р. 54, кожа хром на пальто, воротник „под котик” на пальто, абажур шелковый». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 60.
- До речі, вражала й оцінка майна, що підлягала відшкодуванню родині внаслідок реабілітації Л.З. Урбаха. В акті Київського міськфінвідділу разом з Урбахом проходять кілька осіб, прикметними є й суми відшкодувань: Усенко Григорій Петрович — 72.20 руб.; Белоусов Абрам Семенович — 735.00; 3. Бабад Марк Львович — 2 320.00; Урбах Литман Зельманович — 10 224.50; Якубович Олексій Йосипович — 3 297.71; Федченко Никифор Прокопович — 525 руб. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 2. — Арк. 68.
- ⁵⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541, т. 1. — Арк. 64.
- ⁵⁹⁷ Там само. — Арк. 69.
- ⁵⁹⁸ Там само. — Арк. 75.
- ⁵⁹⁹ Там само. — Арк. 105.
- ⁶⁰⁰ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁰¹ Там само. — Арк. 287–288.
- ⁶⁰² Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.
- ⁶⁰³ Вперед. — 1939. — 8 марта.